

ТЕКСТ І ДИСКУРС У ПРОСПЕКЦІЇ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті аналізуються погляди лінгвістів на феномен “текст” і “дискурс”. Спираючись на дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, автор з’ясовує ці поняття, розкриває їх природу, сутність і взаємовідношення та їх місце в сучасному мовознавстві.

Ключові слова: *текст, дискурс, дискурсивність, лінгвістика тексту, дискурсивна лінгвістика.*

The article focuses on the linguists’ points of view on the phenomenon “text” and “discourse”. Taking into consideration the researches of native and foreign scientists, the author defines these notions, discovers their nature, correlation and their place in modern linguistics.

Key words: *text, discourse, discoursiveness, text linguistics, discourse linguistics.*

Підготовка сучасного філолога потребує постійної уваги до лінгвістики тексту, герменевтики, дискурсології та інших наук, що дозволяють розглядати мову не тільки як систему й засіб спілкування, а й як динамічне функційне явище, що забезпечує формування мовної особистості, її інтелектуальне і соціальне становлення, розвиток комунікативної та професійної компетентності.

Лінгвістика тексту як мовознавча дисципліна починає формуватися в кінці 50 – поч. 60 рр. ХХ ст., але особливого розвитку набуває в 60-90 рр. У її становленні виділяють два періоди. 60-70 рр. ХХ ст. – структурно-граматичний етап розвитку текстолінгвістики. У цей період науковці значну увагу приділяють формальним і семантичним засобам текстової зв’язності, структурі й граматиці тексту. У лінгвістиці тексту переважають структурні методи, а сам текст розглядають переважно як статичний об’єкт. Другий період припадає на початок 70-х рр., що характеризується поживаленням інтересу до питань функціонування мови, орієнтуванням на мовлення, комунікацію. Під впливом ідей психо- і соціолінгвістики, прагматики розвиваються функційний і комунікативний напрями вивчення тексту, останній починають аналізувати як комунікативний витвір, тобто із залученням зовнішнього контексту, чинників адресата й адресанта, що призвело до висування на перший план поняття дискурсу.

Дослідженню тексту й дискурсу присвячено праці сучасних учених-лінгвістів і психолінгвістів (Н.Арутюнова, Ф.Бацевич, Н.Валгіна, І.Гальперін, І.Зимня, Ю.Казарін, Ю.Караулов, В.Красних, О.Леонт’єв, Т.Ніколаєва, О.Селіванова).

Метою нашої статті є з’ясування сутності, становлення й визначальних ознак таких одиниць мови, як текст і дискурс на основі аналізу різних підходів і поглядів сучасних учених.

На думку багатьох дослідників, термін “дискурс”, що в перекладі з латинської означає міркування, досвід, уперше був уведений у 1952 році З.Харрісом, який запропонував методику дистрибутивного аналізу зв’язного тексту, розглядаючи його в контексті соціокультурної ситуації. Водночас у науковій літературі існує декілька підходів щодо тлумачення і розуміння дискурсу.

Складність визначення цього поняття зумовлюється ще й тим, яку наукову концепцію дискурсу поділяє дослідник (філософсько-історичну, літературознавчу, лінгвістичну), звідси широке його тлумачення як міждисциплінарного поняття, що використовує низка гуманітарних наук – лінгвістика, літературознавство, семіотика, соціологія, філософія, етнологія й антропологія.

Філософсько-історична (і близька до неї літературознавча) концепція, відображена в працях М.Фуко, М.Пеше, П.Серіо та ін., розглядає дискурс як виразник особливої ментальності та ідеології, відтвореної в тексті, й окрему увагу звертає на релевантну соціально-історичну інформацію, що міститься в текстовій формі. Для представників філософсько-історичної концепції дискурсивний аналіз пов'язаний із соціально-історичною та ідеологічною реконструкцією того часу, коли були створені тексти (політичні, художні, історичні). Неабиякого розповсюдження набула концепція дискурсу П.Серіо як “мови в мові” з особливою граматиною та особливою лексикою. Отже, в аспекті філософсько-історичної концепції дискурс – це стилістична специфіка тексту плюс ідеологія, яка за нею приховується.

У лінгвістиці термін “дискурс” популярним стає лише через два десятиліття після використання його З.Харрісом і починає функціонувати поряд із поняттями “мовлення”, “текст”, “діалог”. Так, у французькій лінгвістичній традиції терміном “дискурс” позначали мову і мовлення. Тривалий час термін “дискурс” уживався як синонім до понять “текст” і “функційний стиль”. У словнику термінів з лінгвістики тексту Т.Ніколаєвої зафіксовані такі версії тлумачення дискурсу: 1) зв'язний текст; 2) усно-розмовна форма тексту; 3) діалог; 4) група висловлювань, пов'язаних між собою за змістом; 5) мовленнєве утворення (писемне чи усне) [4, с. 467]. Основну відмінність між поняттями “текст” і “дискурс” сформулював Е.Бенвеніст, пояснюючи останній як процес застосування мовної системи, а текст як результат цього процесу [1].

Дискурсивні дослідження вчені проводять у двох напрямках: формальному і функційному. За формальним підходом дискурс розглядають як зв'язну послідовність речень або як такий, що посідає рівень вище речення або словосполучення (В.Борботько, В.Дем'янков, В.Звегінцев, М.Сосаре), наближаючи таким чином дискурс до тексту. Наприкінці 70 – початку 80 років під впливом робіт Т. ван Дейка та його послідовників починає розповсюджуватися функційний підхід.

З позицій функційного підходу (Т. ван Дейк) дискурс – складне комунікативне явище, що, крім тексту, включає й екстралінгвістичні чинники (знання про світ, погляди, установки, мету адресата, взаємодію комунікантів). Останнім часом набуває стрімкого поширення функційний підхід, що передбачає визначення функцій (призначення) дискурсу. Цієї точки зору дотримуються більшість сучасних учених, розширюючи або уточнюючи його визначення з урахуванням специфіки об'єкта дослідження (Н.Арутюнова, Ф.Бацевич, С.Єрмоленко, Ю.Караулов, В.Красних, М.Макаров, В.Петров, О.Селіванова, К.Серажим, К.Седов, О.Шейгал, І.Штерн та інші).

Розгорнуту дефініцію дискурсу знаходимо в Н.Арутюнової: “Дискурс – це зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними та іншими чинниками; текст, узятий в подієвому аспекті; мовлення, яке розглядають як цілеспрямовану соціальну дію, компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах) [1, с. 136-137]”. У мовознавстві дискурс розглядають як мовленнєвий твір, зв'язний текст. Лаконічне, але точне визначення дискурсу дав Е.Бенвеніст: “Дискурс – будь-яке висловлювання, що передбачає мовця і слухача і намір першого певним чином впливати на другого [1, с. 276]”.

Уживання цього поняття пов'язане з неоднозначним його смыслом у лінгвістиці, що розглядає “дискурсивність” як набір специфічних властивостей, котрі можуть бути притаманні писемному тексту чи усному мовленню. Е.Бенвеніст назвав дискурс “мовленням, що привласнюється мовцем”, протиставляючи його об'єктивній розповіді. Такий дискурс не може розглядатися поза комунікативною ситуацією, у якій він здійснюється. Дискурсивний текст обов'язково включає, з одного боку, “життєвий контекст”, поза яким не буде зрозуміла й інтерпретована його тематична сторона, а з другого – не осмислені людиною, що сприймає дискурс, ментальні установки і стереотипи, що дозволяють тексту сприймати смисл почутого або прочитаного.

Широке трактування дискурсу призвело до появи різних акцентів у його змісті, викликаючи наукові суперечки й невизначеність між авторами.

Дослідники нерідко спираються на різні джерела етимологізації означеної дефініції, що також впливає на обґрунтування його сутності, поєднуючи в цьому понятті узвичаєне ще з античних часів положення про дискурс як логічне, послідовне розгортання думки, міркувань і обов'язкові риси – корелятивні зв'язки лінгвістичного та екстралінгвістичного змісту. Ю.Прохоров, зокрема, звертається до психологічних термінів: текст – це інтравертна фігура комунікації, а дискурс – екстравертна фігура комунікації [154]. Термін дискурс використовують і на позначення діалогічної одиниці (А.Науменко, А.Папіна).

Поняття дискурсу пов'язане з поняттям текст. Проблема тексту знайшла відображення в працях лінгвістів і психолінгвістів (Л.Булаховський, І.Гальперін, М.Жинкін, О.Леонт'єв, Л.Лосева, В.Мельничайко, О.Москальська та ін.), унаслідок чого сформувалася мовознавча наука – лінгвістика тексту, що займається дослідженням семантичної, синтаксичної і стилістичної його структури. Це зумовлене тим, що мова як засіб комунікації реалізується у висловлюванні, яке виражає зміст і форму в діалектичній єдності. Усякий мовленнєвий твір – текст (лат. *textum* “тканина, зв'язок, побудова”). Термін текст позначає кілька мовних явищ: 1) висловлене (чи написане) речення або сукупність речень (відрізок усного чи писемного мовлення будь-якої довжини аж до цілого літературного твору); 2) усяка сукупність актів мовлення, створених носіями мови; 3) процес розв'язання комунікативних завдань мовними засобами (тема, основна думка, обставини мовлення тощо); 4) об'єднана смисловим зв'язком послідовність одиниць мовлення: висловлювань, абзаців, параграфів, розділів тощо. Таке багатогранне трактування тексту свідчить про складність цієї дефініції в мовознавстві.

Базовою категорією лінгвістики тексту, як відомо, є поняття “текст” у тому чи іншому словесному вираженні (“складне синтаксичне ціле” (ССЦ), “мовленнєвий продукт”, “словесний витвір”, “надфразна єдність”). Однак рівень тексту визнаний вищим ярусом мовної системи не так давно. Ще в 40-50-х роках більш прийнятною для вчених-лінгвістів була думка, що найбільшою єдністю тих одиниць, що підлягають дослідженню, є речення

(О.Ахманова, Г.Вайсгербер та ін.). Майже впритул до вивчення тексту (ССЦ) підійшов М.Поспелов, вважаючи, що при вивченні “синтаксичної будови зв'язного мовлення треба виходити не безпосередньо з речення, яке не має у зв'язному мовленні достатньої самостійності, а із ССЦ як синтаксичної одиниці, більш незалежної від контексту зв'язного мовлення [10, с. 41]”.

У процесі дослідження тексту визначилися такі основні аспекти:

- текст як система вищого рангу, основними ознаками якої є цілісність і зв'язність (текст – складана система, об'єднана комунікативною цілісністю, смисловою завершеністю, логічними, граматичними і семантичними зв'язками);
- типологія текстів (за стилістичною функцією, зв'язністю, способами поєднання елементів, що входять до тексту, на основі комунікативної установки і визначених нею структурно-семантичних особливостей тексту);
- текст утворює ціла система одиниць, що в сукупності має назву складне синтаксичне ціле (ССЦ) або надфразна єдність (НФЄ);
- особливості категорії тексту (інформативність, здатність тексту членуватися, колезія, континуум, автосемантичні відрізки тексту, ретроспекція, модальність, інтеграція, завершеність);
- якісна своєрідність функціонування мовних одиниць тексту (як структурно-семантична єдність текст має здатність впливати на мовні одиниці);
- міжфразні зв'язки і відношення (словосполучення, речення, ССЦ, абзац);
- текст як засіб комунікації.

Наукове поняття тексту намагалися визначити багато вчених (І.Гальперін, М.Жовтобрюх, Л.Лосева, В.Мельничайко, В.Одинцов та ін.).

Більшість дослідників визначають текст як “реальну одиницю мовленнєвого спілкування [13, с. 121]”, як “засіб передачі й одержання інформації [5, с. 5]”, “семантико-стилістичну єдність, свідомо організовану відправником із урахуванням комунікативної настанови і ситуації спілкування [10, с. 69]” та ін.

Однак з усіх визначень найбільш повним і чітким є дефініція І.Гальперіна: “Текст – це витвір мовного процесу, що відзначається завершеністю, об’єктивований у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу цього документа, витвір, який складається із заголовка і ряду особливих одиниць (надфразних єдностей), об’єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв’язку, і має певну цілеспрямованість і практичну настанову [3, с. 18]”. До цього можна лише додати, що письмовий документ – це будь-яке висловлювання в писемній формі, а текст має обидві форми – усну і писемну.

Справді, об’єктом наукового дослідження найчастіше служать письмові висловлювання (тексти). Усі компоненти тексту об’єднуються в єдине ціле завдяки таким позамовним засобам його організації, як зміст, призначення, умови спілкування, мовленнєві ситуації, а також власне мовним засобам: порядок слів, повтори, сполучники, частки, вставлені слова, синоніми, інтонація та ін.

Найважливішим елементом тексту, його основною одиницею є надфразна єдність. Вона об’єднує групу речень. Цей термін має багато синонімів у науковій літературі: складне синтаксичне ціле, компонент тексту, висловлювання, прозова строфа, синтаксичний комплекс, монологічне висловлювання, комунікативний блок, комунікат, дискурс. Останній, як уже зазначалося, останнім часом набув іншого, спеціального значення.

Хоча ці терміни часто застосовуються для визначення різнорідних явищ, проте їх об’єднує спільна функція – визначити більшу, ніж речення, одиницю, у котрій речення є складовою частиною. Загалом можна констатувати, що ССЦ – це смислова і структурна єдність кількох речень, що виражає повніший порівняно з окремим реченням розвиток думок.

У писемному тексті ССЦ іноді ототожнюють з абзацом – структурним елементом тексту. Однак ці поняття слід розрізняти. Адже абзац – не є синтаксичною категорією на відміну від ССЦ. Абзац може репрезентуватися сполученням кількох складних синтаксичних цілих, і, навпаки, одне ССЦ може об’єднувати декілька абзацних фраз, тобто абзац є структурним елементом тексту.

На думку В.Мельничайка, кожний текст характеризується мовними засобами міжфразного зв’язку. За своїми функціями ці засоби діляться на дві групи: 1) ті, що забезпечують семантичну єдність тексту і 2) ті, що виражають логічні відношення між частинами тексту [7, с. 42-43].

До першої групи належать такі мовні засоби міжфразного зв’язку, як лексичні повтори, синоніми, тематичні групи слів, співвідносність видо-часових форм дієслів, вставні слова, що вказують на послідовність, називні, питальні речення, порядок слів у реченні (актуальне членування), парцеляція та ін. До другої групи слід віднести засоби вираження логічних відношень між частинами тексту (сполучники, частки, вставні слова).

Таким чином, наукове визначення тексту і текстових понять дозволяє усвідомити їх сутність, функції і ту роль, яку вони виконують у практичному мовознавстві – забезпечують процес спілкування в різних сферах, мовленнєвих ситуаціях.

Сучасна мовознавча наука активно розвивається в напрямі поглибленого вивчення тексту. У цьому контексті в новому світлі виступає згадуваний вище термін “дискурс”.

Сукупність різноманітних наукових поглядів на текст і на дискурс дозволяє виокремити їхні диференційні ознаки. Дискурс – категорія лінгвосоціальна, а текст – категорія лінгвістична, оскільки текст становить вербальний твір, мовно-структурне утворення, тоді як дискурс існує тільки в подієвому аспекті, з обов’язковим урахуванням зовнішнього (соціального, культурного, ситуативного та ін.) контексту. Невипадково

метафоричне визначення дискурсу як “мовлення, зануреного в життя” (Н.Арутюнова) стало його візитівкою. Досить розповсюджена опозиція дискурсу і тексту за критеріями процес /продукт, динамічність /статичність, актуальність /віртуальність (М.Макаров, В.Мельничайко, О.Мельничук).

За дискурсом закріплюють такі риси, як процесуальність, динамічність, підкреслюючи інтерактивний характер взаємодії комунікантів, обов’язкове розгортання в ситуативному контексті. Текст – продукт мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Відповідно, дискурс розглядають як реальну мовленнєву подію, а текст – абстрактний конструктор, який реалізується в дискурсі. З цього приводу слушно зауважує М.Макаров: “Немає необхідності суто термінологічно розводити значення “текст як об’єкт” і “текст як діяльність”, пам’ятаючи про їх діалектичну взаємозумовленість, а тому можна вживати терміни “текст” і “дискурс” синонімічно, залишаючи за останнім підкреслену процесуальність [6, с. 9]. Проте однобічна дихотомія приймається не всіма вченими. Так, О.Мельничук констатує: текст статичний, але при звуковому відтворенні або зоровому сприйманні він ніби оживає, стає реальним й актуалізується в дискурсі [87].

Отже, дискурс як результат мовлення становить сукупність текстів, породжених у процесі комунікації, а дискурс як процес – це вербалізована мовленнєво-мисленнєва діяльність. Дискурс і текст утворюють опозицію за критеріями усний /писемний. Дискурс асоціюється з усним мовленням, а текст – з писемною формою, проте не всі вчені підтримують це положення. Традиція розмежовувати дискурс і текст за критерієм усний і писемний пов’язана з формуванням сутності означених понять. Як уже відзначалося, І.Гальперін відносить текст лише до писемної форми, очевидно лише тому, що на той час існував окремий термін на позначення творів усного мовлення – дискурс. Але таке розмежування звужує обсяг означених дефініцій. З появою нових акцентів у змісті дискурсу поступово почала розповсюджуватися думка про зняття цієї дихотомії. Справді текст переважно є категорією письмовою, дискурс – усною, але дедалі з тенденцією трансформації в письмову форму. Найповніше цей погляд розкрився в пізніших працях. “Для розповсюдження поняття “дискурс” на писемний текст аргументів знаходиться предостатньо, – пише в аналітичному огляді Н.Петрова, – писемний текст – це твір мовленнєвий, є учасники, які перебувають у взаємодії; породження і сприймання писемного тексту неможливе без ментальних процесів і соціального контексту [9, с. 128]”.

Найсуттєвішою відмінністю дискурсу від тексту є те, що дискурс, окрім лінгвістичних параметрів, властивих тексту, містить екстралінгвістичні компоненти. З одного боку, дискурс щільно пов’язаний із ситуацією мовлення, з умовами спілкування, а з іншого – з його учасниками, мовцями, відображаючи їх інтенції, мотиви, досвід, уявлення. Позамовні чинники впливають на адекватне тлумачення й розуміння тексту, а також на процеси його творення, тому текст розглядають як абстрактну конструкцію, а дискурс – як її реалізацію у зв’язку з екстралінгвістичними чинниками. Підсумовуючи сказане, доходимо висновку: дискурс – поняття ширше за текст, а текст – це одиниця дискурсу, яка одночасно входить до його складу і виокремлюється з нього.

Становлення лінгвістичної концепції дискурсу, що ґрунтується на чіткому розмежуванні означених понять і визначає дискурс як комунікативне явище зі специфічно властивими йому рисами, дозволяє виділити поряд з текстолінгвістикою дискурсивну лінгвістику, яка досліджує дискурсивні явища у двох основних аспектах: з одного боку, дискурс як структурний об’єкт, а з іншого – дискурс як центральний чинник, що впливає на морфо синтаксичні явища. Таким чином, бачимо, що форми мовленнєвої діяльності, у яких текст і дискурс є визначальними, складні й багатоаспектні.

Сучасний дискурс уключає не тільки мовну систему, усі форми мовленнєвої діяльності, текст з усіма його різновидами, але й позамовні чинники, без яких не мислиться будь-яке спілкування людей.

Насамкінець можна констатувати, що мова є сукупність різноманітних дискурсивних моделей, які використовуються в різних сферах людського спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс /Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.136 – 137.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. Ярцевой В.Н. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 460 с.
5. Коменская О.М. Текст как средство коммуникации // Лингвистические проблемы текста. – М., 1980. – 260 с.
6. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Тиозис, 2003. – 280 с.
7. Мельничайко В.Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови. – К.: Рад. школа, 1986. – 168 с.
8. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. – 1997. – № 2-3. – С. 3-19.
9. Петрова Н.В. Текст и дискурс // Вопросы языкознания. – 2003. – № 6. – С.123 – 131.
10. Поспелов Н.С. Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке. – Уч. зап. МГУ. – Вып. 137. – Кн. 2. – М., 1948. – С. 37-41.
11. Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. – М.: Флинта, Наука, 2004. – 224 с.
12. Соловьева Л.Я. Коннотация как коммуникативный аспект текста по архитектуре // Функционально-стилистические исследования французского языка. – М., 1988. – С. 78 – 84.
13. Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д., Зачесова И.А. Роль человека в общении // Текст как объект психологического анализа. – М.: Наука, 1989. – С. 35 – 41.